

18332

HENRYK GAERTNER

PRZEWODNIK METODYCZNY

DO PODRĘCZNIKA

MOWA POLSKA

DLA II KLASY GIMNAZJALNEJ

K S I A Ț N I C A - A T L A S

HENRYK GAERTNER

PRZEWODNIK METODYCZNY

DO PODRĘCZNIKA

MOWA POLSKA

DLA II KLASY GIMNAZJALNEJ



K S I Ą Ż N I C A - A T L A S

S. A. ZJEDNOCZ. ZAKŁADY KARTOGR. I WYDAWN. T. N. S. W.

LWÓW - WARSZAWA

1 9 3 4



18 332

2526

Zakłady Graficzne Ski Akc. Książnica-Atlas we Lwowie.

Bibl. Inst. Fil. Pol
K-198 9/p 8-20

Uwagi ogólne

Podręcznik dla ucznia obejmuje uogólnienia i wnioski, do których uczniowie powinni doehodzić przy pomocy nauczyciela na lekcjach szkolnych. Ma on zatem stanowić dla ucznia pomoc przy powtarzaniu rozważań, przeprowadzonych w szkole, uzupełnianiu ich lub powtarzaniu wiadomości, jeśli ulegną zapomnieniu w ciągu dalszej nauki.

Przy końcu podręcznika znajduje się wybór tekstów. Jedne z nich są przeznaczone jako materiał do opisu twórców językowych, ćwiczeń w zastosowaniu nowych wiadomości, oraz do wypracowań domowych. Są to teksty ciągłe, osnute na tematach wypisów, a zarazem zawierające odpowiednie przykłady językowe. Znalezienie takich całości w wypisach napotyka zwykle na ogromne trudności i długie, a często bezskuteczne poszukiwania, prowadzenie zaś ćwiczeń na zdaniach treściowo niepowiązanych, a niekiedy rozbieżnych jest z natury rzeczy dla ucznia i nauczyciela nużące. Teksty te uzyskano przez odpowiednią adaptację stylistyczną wyjątków z rozmaitych autorów.

Drugi typ tekstów to wyjątki z utworów staropolskich, jako materiał do obserwowania różnic między wyrazami dawnymi a współczesnymi pod względem znaczenia i formy. Wybór tekstów staropolskich pozostawia program w pewnej mierze uznaniu autorów wypisów. Chcąc więc objąć przewodnikiem metodycznym i ten zakres nauki o języku, podano w podręczniku dla ucznia krótkie urywki staropolskie, których rozbiór musi stanowić punkt wyjścia dla dalszych ćwiczeń.

Na końcu książki dla ucznia znajduje się *Słowniczek gramatyczny*, zawierający powtórzenie wiadomości z klasy I, oraz niektórych podstawowych wiadomości o członach zdania z klas poprzednich. Przegląd tych wiadomości uszeregowano dla ułatwienia w porządku alfabetycznym, odstupując od niego tylko w poszczególnych, drobnych rozdziałkach, by w ich ramach nie rozrywać pojęć bezpośrednio z sobą związanych. Objasnienia starano się sformułować zwięźle, zaopatrując je przykładami.

Dopełnieniem podręcznika dla ucznia jest niniejszy *Przewodnik*. Jest to zbiór planów lekcyjnych, które w miarę poziomu klasy i jej

przygotowania powinny być przekształcane, a ewentualnie rozszerzane. Przewodnik ten zawiera wskazówki dydaktyczne, które mogą być przydatne wobec tego, że w samym podręczniku nie zamieszczono z umysłu pytań i nakazów, skierowanych do ucznia, by nie krępować inwencji dydaktycznej nauczyciela i swobodnego toku rozumowania uczniów. Ze względu na wyższy stopień przygotowania uczniów podano tylko zasadnicze kierunki i ramy rozważań, które nauczyciel w miarę potrzeby może ująć w dokładniejszy schemat lekcyjny. Korzystając z *Przewodnika*, należy zwrócić uwagę, że zamieszczone na końcu książki zagadnienia, tyjące się wyrazów staropolskich i zapożyczeń, należy rozważać równoległe z zagadnieniami gramatycznymi w miarę sposobności, nasuwających się przy lekturze wypisów.

O głoskach

I. Upodobnienie spółgłosek pod względem dźwięczności

a) W środku wyrazów (upodobnienia śródwyrazowe)

Cel. Pouczenie o objawach zmian głoskowych śródwyrazowych. Zarówno przy rozpatrywaniu tego zagadnienia, jak też i dalszych zagadnień, związanych z zachowaniem się grup głosek, należy zgodnie z programem poprzestać tylko na uświadomieniu tych procesów na niewielu typowych przykładach, by rozbudzić zdolność ich zaobserwowania.

Przygotowanie. Lekcję tę można zacząć od przypomnienia wiadomości o wyrazach podstawowych i pochodnych na przykładach z wypowiedzi ucznia, z wypracowania lub z tekstu. Pożądanem jest uwzględnienie w rozpatrywanych przykładach wyrazów zdrobniałych na *-ka* z poprzedzającą spółgłoską ubezdźwięcznioną, np. *ławka*. Zwracamy uwagę na sposób wymowy. Uczniowie spostrzegają, że w wyrazie *ławka* wymawia się spółgłoskę *f*, chociaż w wyrazie podstawowym jest spółgłoska *w*. Wysuwamy zagadnienie, na czym polega ta różnica.

Odpowiedź. Polecamy tworzyć wyrazy na *-ka* od rzeczowników: *trąba, grzywa, kreda, buda, bluza*. Rozważając postać rdzeni w wyrazach podstawowych i pochodnych, stwierdzamy, że w wyrazach podstawowych wymawiamy na końcu rdzenia spółgłoski *b, w, d, z*, w wyrazach pochodnych zaś — *p, f, t, s*. Zapytujemy: czym się różnią pary spółgłosek *b-p, w-f, d-t, z-s*? Naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że spółgłoska dźwięczna wyrazu podstawowego zmieniła się w wyrazie pochodnym na bezdźwięczną. Staramy się

wykręć przyczynę. Zwracamy uwagę uczniów na głoski następujące. Uczniowie spostrzegą, że spółgłoska bezdźwięczna w wyrazie pochodnym znajduje się przed spółgłoską bezdźwięczną. Korzystając z tych rozważań, naprowadzamy uczniów na stwierdzenie, że dźwięczność lub bezdźwięczność zależy od rodzaju następującej głoski, że przed spółgłoską bezdźwięczną *k* spółgłoski dźwięczne wyrazu podstawowego stały się bezdźwięcznymi, a więc u p o d o b n i ły się pod względem dźwięczności. Wprowadzamy nazwę dla tego zjawiska: upodobnienie pod względem dźwięczności.

W podobny sposób omawiamy upodobnienie spółgłoski bezdźwięcznej do następującej dźwięcznej, np. w wyrazach *kośba*, *liczba*. Nauczyciel podając te wyrazy uczniom, poleca zastanowić się nad ich wymową (*koźba*, *lidźba*). Zapytuje o wyrazy podstawowe (*liczyć*, *kosić*). Poleca porównać postać rdzenia w wyrazie podstawowym i pochodnym itd., aż wreszcie naprowadza na spostrzeżenie, że w wyrazach pochodnych spółgłoska bezdźwięczna wyrazu podstawowego upodobniła się do następnej spółgłoski dźwięcznej i zmieniła się w dźwięczną.

Następnie osobno omówi nauczyciel przykłady upodobnienia spółgłosek, które nie mają odpowiedników dźwięcznych w wyrazach podstawowych, np. *wtedy*, *wtóry*. Naprowadza uczniów na wniosek, że widocznie i w tych wyrazach spółgłoski dawniej dźwięczne upodobniły się do następującej spółgłoski. Do tego samego wniosku uczniowie dochodzą, rozpatrując dalsze przykłady, np. *tworzyć*, *kwiat*, *przykry*, *krzak*, *chwytac*, *święto*, *chrzan*, *czwarty*. Rozważając te przykłady, uzupełniamy dotychczasowe uogólnienia spostrzeżeniem, że spółgłoski dźwięczne upodobniły się tu do p o p r z e d z a j ą c y c h spółgłosek.

Korzystając z tych samych przykładów, naprowadzamy dalej uczniów na spostrzeżenie, że tylko *w*, *w* i *rz* upodabniają się do poprzedzających i następujących spółgłosek bezdźwięcznych, inne spółgłoski zaś, np. *b*, *z*, *d*, upodabniają się tylko do następujących.

Doprowadziwszy do tego spostrzeżenia, uświadamiamy uczniom, że wśród spółgłosek, o których upodobnieniu była mowa, nie było spółgłosek: *l*, *ł*, *r*, *m* (*m̄*), *n*, *ń*. Polecamy przypomnieć sobie wyrazy, któreby zawierały te spółgłoski między samogłoską a spółgłoską bezdźwięczną, ewentualnie sami te przykłady poddajemy, np. *kolka*, *kłon*, *kółko*, *łkać*, *kurka*, *kruk*, *kmieć*, *ramka*, *okno*, *denko* i t. p. Uczniowie zauważą, że spółgłoski te ani same nie upodabniają się do sąsiednich bezdźwięcznych, ani też nie wywierają na nie wpływu.

Osobno należy omówić przykłady utraty dźwięczności tych spółgłosek w grupach spółgłoskowych, np. w wyrazach *k(r)fi* (wymo-

wę bezdźwięczną można zaznaczyć ujęciem spółgłoski w nawias), *czos(n)ku*, *jab(t)ko* itp.

Zastosowanie. Wyszukiwanie przykładów z ustępu 1. *Gromada I* i wskazywanie liter spółgłosek dźwięcznych, którym odpowiadają w wymowie spółgłoski bezdźwięczne. Stwierdzanie okoliczności, w których zaszło upodobnienie. Przypomnienie zasad ortograficznych, związanych z pisownią spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych.

Wypracowanie. Wypisać z ustępu 1. *Gromada II* wyrazy, w których zaszło upodobnienie pod względem dźwięczności; podkreślić odpowiednie litery.

b) Na końcu wyrazów (upodobnienia międzywyrazowe)

Cel. Pouczenie o objawach zmian głoskowych na końcu wyrazów (upodobnienia międzywyrazowe).

Przygotowanie. Przypomnienie o upodobnieniu pod względem dźwięczności w środku wyrazów. Nauczyciel pisze na tablicy i poleca wymawiać następujące wyrazy: *chleb*, *trud*, *wąź*. By zasugerować istotnie odosobnione wymawianie tych wyrazów, można je napisać w pionowym szeregu. Spostrzeżenie: wymawiamy *chlep*, *trut*, *wąsz*, a więc na końcu są spółgłoski bezdźwięczne. Wysuwamy zagadnienie, czy zawsze wyrazy kończą się na spółgłoski bezdźwięczne.

Odpowiedź. Przedewszystkiem zwrócimy uwagę uczniów na spółgłoski *l*, *ł*, *r*, *m*, *n*, *ń*. Uczniowie wymawiają wyrazy: *ból*, *wał*, *mur*, *dom*, *on*, *koń* i stwierdzają, że spółgłoski te w tych wyrazach dźwięczności nie tracą. Następnie polecamy uczniom swobodnie i niezbyt głośno odeztywać wyrazy: *myśl*, *umysł*, *wiatr*, *pasm*, *pieśń* i uświadamiamy, że spółgłoski końcowe wymawia się bezdźwięcznie. Oczywiście staramy się osiągnąć przy sprawdzaniu tych przykładów istotnie swobodną wymowę, przyczem nauczyciel powinien także sam ten sposób wymowy zademonstrować. W dalszym ciągu naprowadzamy uczniów przez porównanie przykładów typu: *wiatr* i *mur* na spostrzeżenie, że spółgłoski te tracą dźwięczność, jeśli następują po innej spółgłosce.

Przechodzimy teraz do połączeń wyrazów. Polecamy wymawiać wypisywane na tablicy wyrażenia, łącząc wyrazy tak, jak w żywym toku mowy (jeden uczeń wymawia, inni obserwują): *Bolesław Śmiały*, *Władysław IV (czwarty)*, *Kazimierz Popławski*, *Konrad Kowalski* itp. Jako przykłady nadają się najlepiej pewne szablonowe zestawienia wyrazów, a więc właśnie imiona z nazwiskami lub nazwy dwuczłonowe zwierząt, roślin np. *niedźwiedź czarny*. By zasugerować istotnie łączną wymowę tych wyrazów, można je łączyć pauzą, a więc

niedźwiedź-czarny. Spostrzeżenie: jeśli drugi wyraz zaczyna się od spółgłoski bezdźwięcznej, pierwszy kończy się również na bezdźwięczną.

Następnie poddajemy pod rozwagę wymowę wyrażań, w których drugi wyraz zaczyna się od spółgłoski dźwięcznej (ale narazie nie-półotwartej), np.:

- 1) *chleb-żytni, gród-Bolka, wąż-boa,*
- 2) *chłop-wysoki, drut-żelazny, kosz-wina.*

Uczniowie obserwując wymawiane wyrazy zauważają, że wyrazy pierwsze kończą się na spółgłoski dźwięczne, wyrazy drugie zaczynają się od spółgłosek dźwięcznych; z tego wynika, że spółgłoski pozostają dźwięcznymi (1) lub upodabniają się do następujących dźwięcznych (2). Można tu od razu dodać wyjaśnienie, że tak mówią Polacy w całej Polsce.

Przypominamy teraz, że do spółgłosek *l, ł, r, m, n, ń, j* w środku wyrazów spółgłoski bezdźwięczne się nie upodabniały, podobnie jak i do samogłosek. Zapowiadamy obserwację wpływu tych spółgłosek i samogłosek na koniec poprzedniego wyrazu. Podajemy przykłady:

- 1) *ród-ludzki, żołnierz-łotewski, sąsiad-radził, sąsiad-mówił, chlebanasz, chleb-jasny, chleb-i woda,*
- 2) *brat-Leszka, pręt-łamiwy, brat-radzi, brat-mówił, brat-nasz, jak-jasny, brat-Olek.*

Wyniki obserwacji będą różne zależnie od terenu, przy czym nauczyciel, doprowadziwszy do uogólnienia, tycejącego wymowy udźwięczniającej krakowsko-poznańskiej, poinformuje, jak się wymawia na Mazowszu itd. (por. podręcznik dla ucznia). Oczywiście ogromnie dogodną jest sytuacja, gdy w klasie znajdzie się uczeń z terenu mającego odmienną wymowę; wówczas zamiast informacji nauczyciel poleci uczniom zaobserwować samodzielnie wymowę odbiegającą od wymowy ogółu klasy.

Zagadnienia te są w zasadzie proste, ale dla nauczyciela początkującego lub mniej przygotowanego w zakresie fonetyki będą nasuwać pewne trudności w swobodnym opracowaniu. Stąd poza powtórzeniem teoretycznym odpowiedniego zakresu wiadomości z jakiegoś specjalnego opracowania fonetycznego, pożądanym jest przerobienie kilku tekstów i obserwacja przykładów, wchodzących w zakres zagadnienia.

Zastosowanie. Wyszukiwanie w ustępie 2. *Krak I* przykładów na omówione zjawiska.

Wypracowanie. Wypisać z ustępu 2. *Krak II* wyrazy, których końcowe spółgłoski ulegają upodobnieniu, wraz z wyrazami, których początkowe głoski to upodobnienie wywołują. Rozpatrując wypracowanie nauczyciel powinien sobie zdawać sprawę, że wyniki będą

w pewnych przykładach różne zależnie od terenu, na którym się znajduje szkoła.

Wprawa. Dalsze ćwiczenia należy przeprowadzać okolicznościowo.

II. Upodobnienie spółgłosek pod względem miejsca artykulacji

Cel. Pouczenie na kilku przykładach o objawach upodobnień pod względem miejsca artykulacji.

Przygotowanie. Powtórzenie wiadomości o narządach nasady¹ i miejscach artykulacji spółgłosek (spółgłoski wargowe, przedniojęzykowe, średniojęzykowe i tylnojęzykowe). W szczególności można uwzględnić spółgłoski przedniojęzykowe i średniojęzykowe. Polecamy jednemu z uczniów wymawiać swobodnie wyrazy *zdzierać*, *zdziwić się*,² inni mają zaobserwować, jaką spółgłoskę wymawia ich kolega na początku wyrazów. Uczniowie zauważą, że pierwszą spółgłoską jest *ż*, które oznaczamy w tych wyrazach literą *z*. Wysuwamy zagadnienie: na czym polega taka zmiana?

Odpowiedź. Poprzestajemy na tych samych przykładach. Uczniowie stwierdzają, że: a) spółgłoska druga tych wyrazów (*dź*) jest średniojęzykową; b) pierwsza spółgłoska jest w wymowie także średniojęzykową, piszemy ją zaś literą spółgłoski przedniojęzykowej; c) pierwsza spółgłoska jest przedrostkiem tym samym, który występuje w wyrazach *zwalic*, *złamać* itp. Wysuwamy wniosek, że spółgłoska *z* upodobniła się do następującej spółgłoski średniojęzykowej pod względem miejsca artykulacji. Ze spostrzeżeniem tem zwiążemy informację, że wymowa zgodna z pisownią uchodzi za poprawniejszą.

To samo rozumowanie przeprowadzamy rozpatrując z uczniami wymowę *Pan Bóg* jak *Pam Bóg*, przyczem należy zaznaczyć, że wymowy takiej należy unikać.

Zastosowanie. Rozpatrujemy wymowę wyrazów: *szczepić*, *szczerzyć*, *szczerstwić*, *szcesać*, *szczyścić*. Spostrzeżenia: na początku tych wyrazów wymawia się *sz*, pisze się *s*; spółgłoska *sz* jest przedniojęzykową, podobnie jak następujące *cz*, ale jest do *cz* podobniejsza niż *s*, a więc i w tych wyrazach nastąpiło upodobnienie pod względem miejsca.

Podobne obserwacje można czynić także na kilku przykładach upodobnień międzywyrazowych: np. *nos-szeroki*, wymawiane często jak *nosz-szeroki*, *los-szczęśliwy*, wym. jak *losz-szczęśliwy*, przyczem należy zaznaczyć, że wymowy takiej należy unikać.

Uwaga. Do lekcji tej nie podano w podręczniku osobnego ustępu

¹ Por. rysunek w Słowniczku gramatycznym w podręczniku.

² O ile oczywiście wymawia *żdzierać*, a nie *zdzierać*.

do ćwiczeń. Wyrazów, w których zachodzi oczywiste dla każdego upodobnienie pod względem miejsca artykulacji jest niewiele; trudno jest znaleźć odpowiedni tekst ciągły.

III. Uproszczenie grup spółgłoskowych

Cel. Pouczenie o uproszczeniach grup spółgłoskowych na niewielu typowych przykładach.

Tok lekcji. Polecamy tworzyć przymiotniki na *-ski* od *Kraków*, *Stanisławów*. Uczniowie stwierdzają, że w grupie spółgłosek zanika w wymowie pierwsza spółgłoska, a więc mówimy *krakoski* i t. p., czyli grupa spółgłosek się u p r a s z e z a. Informacja ortofoniczna, jak w podręczniku dla ucznia.

Ćwiczenia ortograficzne. Do lekcji tej należy nawiązać ćwiczenia w pisowni wyrazów, których wymowa różni się od pisowni. W szczególności należy uwzględnić przymiotniki na *-ski*, *-owski*, oraz rzeczowniki na *-stwo*.

O odmianie wyrazów

IV. Odmiana przymiotników

Cel. Pouczenie o odmianie przymiotników.

Przygotowanie. Krótkie powtórzenie wiadomości o przymiotniku. Polecamy wymienić kilka przymiotników. Uczniowie prawdopodobnie wymienią je w formie męskiej l. poj., np. *biały*, *mały*, *złoty* itp. Wówczas nauczyciel poleci jeden z nich, np. *mały*, połączyć z rzeczownikiem; uczeń użyje oczywiście rzeczownika męskiego, np. *chłopiec*. Zapytujemy teraz, czy ten sam przymiotnik można połączyć z rzeczownikami: *piłka*, *kółko*? Uczniowie zauważą, że postać przymiotnika ulegnie zmianie. Podobnie polecamy ten przymiotnik łączyć z innymi przypadkami tych rzeczowników: uczniowie spostrzegają również zmianę postaci. W ten sposób doprowadzamy do stwierdzenia, że przymiotniki posiadają też odmianę. Nasuwamy teraz zagadnienie: jakie są formy tych wyrazów?

Odpowiedź. Polecamy uczniom odmieniać przez liczby i przypadki rzeczowniki *chłopiec*, *lis*, *piłka*, *koło* wraz z przymiotnikiem *mały*. Odmianę zapisujemy na tablicy i w zeszytach, np. w taki sposób:

L. poj.

M. *mały chłopiec*, *lis*, *stół*

mała piłka

małe koło

D. *małego chłopca*, *lisa*, *stołu*

małej piłki

małego koła

itd., jak w podręczniku.

Na podstawie zestawionych przykładów naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że w formach zaimków wyróżniamy także temat i końcówki. Końcówki te polecamy podkreślić.

Następnie rozpatrujemy formy przymiotników według rodzaju określanych rzeczowników. Stwierdzamy naprzód, że w l. poj. przymiotniki mają trzy szeregi form zależnie od trzech rodzajów rzeczowników. Stąd odpowiednie formy nazywamy męskimi, żeńskimi i nijakimi. Osobno rozpatrujemy formy l. mn. Uczniowie stwierdzają, że przymiotniki mają w pewnych przypadkach jedną formę dla wszystkich rodzajów rzeczownika, w pewnych zaś dwie formy. Starając się ustalić zasadę, rozpatrujemy określane rzeczowniki ze względu na rodzaj i znaczenie; tą drogą doprowadzamy do spostrzeżenia, że w l. mn. jedna forma łączy się z rzeczownikami męskimi, ale tylko osobowemi, druga zaś — z innymi gatunkami rzeczowników, a więc z męskimi nieosobowemi, wszystkimi żeńskimi i nijakimi. Wprowadzamy nazwy form: *męskoosobowych* i *rzeczowych*.

Szczególnie należy zwrócić uwagę na zgodność form mianownika, narzędnika i miejscownika l. poj., oraz form mianownika i narzędnika l. mn. rzeczowników męskich ze względu na samogłoskę końcówki, a więc:

<i>mały lis</i>	—	<i>małym lisem,</i>	<i>o małym lisie</i>
<i>małe koło</i>	—	<i>małym kołem,</i>	<i>o małym kole</i>
<i>mali chłopcy</i>	—	<i>małymi chłopcami</i>	
<i>małe lisy</i>	—	<i>małymi lisami</i>	i t. p.

Przy pomocy pytań nauczyciel naprowadzi uczniów na spostrzeżenie, że istnieje między temi formami związek itd., jak w podręczniku.

Po przeprowadzeniu opisu form uczniowie zbiorą jej wyniki. Postaramy się obecnie ująć je krócej, np. przymiotniki mają formy, składające się z końcówek i tematu. Formy te zależą od form określonego rzeczownika ze względu na jego rodzaj, liczbę i przypadek.

Zastosowanie. Uczniowie wskazują w ustępie 4. *Pani Kinga I* przymiotniki, stwierdzają, których rzeczowników są określeniami, nazywają formę przymiotnika według liczby, rodzaju i przypadku rzeczownika (np. dopełniacz l. mn. męskoosobowy). Uczniowie dotwarzają do znajdujących się w tym ustępie wyrażen z przymiotnikami lub zaimkami formy narzędnika i miejscownika l. poj., oraz narzędnika l. mn.

Wypracowanie. 1) Z ustępu 4. *Pani Kinga II* wypisać przymiotniki wraz z określanemi rzeczownikami i nazwać skrótami ich formy; 2) do wskazanych w tym samym ustępie wyrażen (reczownik i przy-

miotnik) dotworzyć formy narzędnika i miejscownika l. poj. oraz narzędnika l. mn.

Uwaga. Po omówieniu odmiany przymiotników należy odrazu uczniom uświadomić, że podobnie odmieniają się imiesłowy na *-ący*, *-ły*, *-ny*.

Wprawa. Dalsze ćwiczenia okolicznościowe w rozpoznawaniu przypadków na ustęпах wypisów, oraz stosowanie form w zdaniach.

V. Osobliwości odmiany przymiotników

Chodzi tu o pouczenie o ważniejszych formach, które wykazują pewne odstępstwa od normy. Zasadnicze wiadomości z tego zakresu są zebrane w podręczniku dla ucznia jako pomoc przy powtarzaniu w domu wiadomości, przyswojonych na lekcji szkolnej. Tok tych lekcji powinien być zasadniczo ten sam: uczniowie stosują w zdaniach odpowiednie formy, ewentualnie nauczyciel zwraca na nie uwagę w tekście wypisów, uczniowie wysnuwają wnioski. Zastosowanie powinno polegać na urabianiu poszczególnych form i zastosowywaniu ich w zdaniach. Podobny charakter powinny mieć też wypracowania domowe.

Z lekcjami temi powinny się łączyć również ćwiczenia normatywne. A więc przy sposobności lektury, ćwiczeń w mówieniu i pisaniu należy zwracać uwagę na formy, w których stosowaniu uczniowie popełniają błędy.

VI. Odmiana zaimków

Cel. Pouczenie o odmianie zaimków.

Tok lekcji. 1) Przedewszystkiem doprowadzimy do stwierdzenia, że pewne zaimki odmieniają się tak samo jak przymiotniki. Tok postępowania, jak przy pouczeniu o odmianie przymiotników, a więc polecamy łączyć z rzeczownikami zaimki *taki*, *inny* itd.

2) Następnie przypominamy, że pytania, zapomocą których rozpoznajemy przypadki rzeczowników, są formami zaimka *кто? что?* Pytania te zestawiamy ponownie na tablicach i w zeszytach, polecając na nie odpowiadać zaimkami: *ктоś, чтоś, кто-нибудь, что-нибудь, никто, ничто*. Otrzymamy w ten sposób szeregi, jak w podręczniku dla ucznia.

Korzystając z tych zestawień, naprowadzimy uczniów na spostrzeżenie, że zaimki te posiadają po dwa szeregi form, zależnie od tego, czy zastępują rzeczownik osobowy czy nieosobowy.

Podobnie zestawiamy formy zaimków osobowych, por. podręcznik dla ucznia.

Następnie nauczyciel poleca zastosować w zdaniach oboczne formy zaimków (*mię, mi* itd.) i uświadamia różnicę w ich stosowaniu (por. podręcznik dla ucznia).

Naprowadzimy uczniów na dwa spostrzeżenia:

a) zaimek ten nie ma mianownika,

b) posiada jeden tylko szereg form dla obu liczb i dla wszystkich rodzajów.

Następnie nauczyciel uświadamia różnicę w użyciu form obocznych *się* i *siebie*.

3) Osobno należy obszerniej omówić odmianę zaimka *on*. W tym celu można wyjść od grupy form odpowiednich rzeczowników i polecić zastępować je formami zaimka *on*, a więc:

			L. poj.					
M. <i>pan, koń</i>	—	<i>on</i>	<i>kura</i>	—	<i>ona</i>	<i>kurczę</i>	—	<i>ono</i>
D. <i>pana, konia</i>	—	<i>jego, go,</i> <i>niego</i>	<i>kury</i>	—	<i>jej,</i> <i>niej</i>	<i>kurczęcia</i>	—	<i>jego, go</i> <i>niego</i>

itd. jak w podręczniku.

Na tych przykładach stwierdzą uczniowie, że zaimek *on* posiada: a) w liczbie pojedynczej trzy szeregi form według rodzajów rzeczownika, który zastępuje; w l. mn. ma w pewnych przypadkach tylko dwa szeregi: jeden (*oni, nich, nimi*) w zastępstwie rzeczowników męskich, ale tylko osobowych (formy męskoosobowe), drugi zaś w zastępstwie wszystkich innych rzeczowników (formy rzeczowe; sposób ujęcia jak w podręczniku); w niektórych przypadkach l. mn. jest tylko jedna forma dla wszystkich rodzajów; b) niektóre przypadki mają po dwie, a nawet trzy postaci. Stosowanie tych postaci w zdaniach i stwierdzenie okoliczności ich użycia.

4) Ponadto z osobliwości odmiany zaimków należy zwrócić uwagę na bezkońcówkowe formy mianownika l. poj. niektórych zaimków, np. *ów, sam* itd., na końcówkę *-o* w rodzaju nijakim zaimków *ten, ów* i t. p., oraz na podwójne formy zaimków *mój, twój, swój*, a więc *mojego* i *mego, mojemu* i *memu* itd.

Zastosowanie. Ćwiczenia w rozpoznawaniu form zaimków na podstawie ustępu 4. *Pani Kinga I*.

Wypracowanie. Wypisać z ustępu 4. *Pani Kinga II* przypadki zaimków wraz z ich nazwami.

Wprawa. Dalsze okolicznościowe ćwiczenia w rozpoznawaniu przypadków i stosowaniu form obocznych.

VII. Tematy oboczne przymiotników i zaimków

Cel. Uświadomienie uczniom, że w odmianie przymiotników i zaimków przymiotnych temat może mieć rozmaite postaci, podobnie jak w deklinacji rzeczowników.

Przygotowanie. Powtórzenie na kilku przykładach o obocznościach tematów rzeczownika. Zagadnienie: jakie oboczności odnajdziemy w odmianie przymiotników i zaimków.

Odpowiedź. a) Polecamy tworzyć przypadki przymiotników i zaimków takich, jak: *widomy, sam, leniwy, kusy, kręty, hardy, żaden, prędką, długą, nowszy* itp. Uczniowie, porównując postaci tematu, zauważą, że spółgłoski twarde wymieniają się z miękkimi.

b) Polecamy tworzyć przypadki przymiotników takich, jak: *chytry, długą, prędką* itp., i doprowadzamy do stwierdzenia, że w niektórych tematach wymieniają się spółgłoski twarde z innymi twardymi.

c) Polecamy tworzyć przypadki wyrazów *ów, wesół, proszony* i t. p. Uczniowie zauważą, że w tematach tych wyrazów wymieniają się samogłoski.

d) Polecamy tworzyć przypadki wyrazów takich, jak *żaden, powinien*, i doprowadzamy do stwierdzenia, że w niektórych przypadkach występuje *e*, którego inne przypadki nie posiadają.

Wypracowanie. Tworzenie od przymiotników zawartych w ustępie 4. *Pani Kinga* form przymiotników etc. o obocznych postaciach tematu.

VIII Odmiana liczebników

Cel. Pouczenie o odmianie liczebników.

Przygotowanie. Krótkie powtórzenie wiadomości o liczebnikach i ich dwu najważniejszych rodzajach (ilościowe i porządkowe). Polecamy wymienić kilka różnorodnych liczebników, połączyć je z rzeczownikami i odmieniać. Uczniowie zauważą, że liczebniki także posiadają odmianę, że odmiana ta jest u różnych liczebników rozmaita. Jako zagadnienie nasuwamy poznanie odmiany niektórych liczebników.

Odpowiedź. W podobny sposób, jak przy przymiotnikach, należy zestawić kolejno odmianę liczebników (zawsze w połączeniu z odpowiednimi rzeczownikami) w najbardziej typowych przypadkach:

1) Należy doprowadzić do spostrzeżenia, że wiele liczebników, a więc liczebniki porządkowe, nadto liczebniki takie, jak *dwojaki, trojaki, dwukrotny, trzykrotny* itp., oraz *jeden*, odmieniają się podobnie jak przymiotniki.

2) Zestawić odmianę liczebnika *dwa, dwu* w połączeniu z odpowiednimi rzeczownikami (por. podręcznik dla ucznia).

3) Zestawić odmianę liczebników *trzy i cztery*.

4) Zestawić formy liczebnika *pięć* z odpowiednimi formami rzeczowników; uświadomić, że podobnie odmieniają się liczebniki *jedenaste* itd.

5) Zestawić odmianę liczebników zbiorowych *dwoje, czworo*.

W opisie należy zwracać uwagę przede wszystkim na różnice form męskoosobowych i rzeczowych. Uczniowie powinni też na tle zestawienia przykładów wyróżniać temat i końcówki.

Wynikiem lekcji powinno być uogólnienie, że liczebniki odmieniają się podobnie jak przymiotniki, lub jak rzeczowniki męskie (*tysiąc, milion*) i nijakie (*dwoje, czworo*), albo mają osobną odmianę, której właściwością są liczne formy na *-u*.

Zastosowanie. Rozpoznawanie przypadków liczebników w ustępie 6. *Dawne pieniądze I*.

Wypracowanie. Wypisać liczebniki słownie wraz z określaniami rzeczownikami z ustępu 6. *Dawne pieniądze II*, oraz oznaczyć ich przypadki.

Wprawa. Okolicznościowe rozpoznawanie przypadków i stosowanie trudniejszych form w zdaniach. Jeśli uczniowie w odmianie liczebników popełniają zbyt rażące błędy, można przeprowadzić szereg ćwiczeń, korzystając z tekstów w podręczniku matematyki.

Uwaga. Ze względów normatywnych należy przy ćwiczeniach szczególnie uwzględniać różnicę form męskoosobowych i rzeczowych w liczbie mnogiej.

IX. Tematy oboczne liczebników

Przy omawianiu liczebników należy zwracać uwagę uczniów również na oboczne postaci tematów tak, jak przy odmianie przymiotników i zaimków.

O zdaniu

X. Powtórzenie

Przed rozpoczęciem lekcji z zakresu składni należy naprzód potworzyć wiadomości o zdaniu i jego członach, o podmiocie i orzeczeniu rozwiniętym i nierozwiniętym, o podmiocie i orzeczeniu zasadniczym, o wyrazach określanych i określających, czyli określeniach, wreszcie o rodzajach określeń. Do ćwiczeń z tego zakresu jest

przeznaczony odpowiednio wystylizowany ustęp 7. *Posag Aldony*. Wiadomości teoretyczne powinni uczniowie odświeżyć na podstawie słowniczka gramatycznego.

XI. Podmiot gramatyczny

Cel. Pouczenie o rozmaitych rodzajach podmiotu gramatycznego.

Przygotowanie. Powtórzenie o podmiocie zasadniczym. Wyszukamy zagadnienie, jakie części mowy mogą być podmiotem zasadniczym lub nierozwiniętym.

Odpowiedź. Po odczytaniu ustępu 8. *Dom szlachecki* przystępujemy do rozbioru zdań. Uczniowie odczytują poszczególne zdania, dzielą je na podmiot i orzeczenie, wskazują podmiot zasadniczy i wypisują na tablicy, zamieszczając przy nim w nawiasie orzeczenie zasadnicze. Następnie oceniają wypisane podmioty ze względu na ich przynależność do części mowy i dochodzą do uogólnienia, że podmiotem może być rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek i bezokolicznik. Nauczyciel dodaje jeszcze przykłady, w których podmiotami są inne części mowy, np. *Wczoraj jest przysłówkiem* i t. d.

Zastosowanie. Próby tworzenia zdań o rozmaitych rodzajach podmiotu.

Wypracowanie. Napisać po jednym zdaniu z podmiotem rzeczownikowym (w mianowniku), przymiotnikowym, liczebnikowym, zaimkowym i bezokolicznikowym.

Wprawa. Dalsze ćwiczenia okolicznościowe na ustępach z wypisów.

Uwaga. W związku z zagadnieniami dotyczącymi podmiotu gramatycznego należy rozważyć zdania takie, jak: *Piszę. Czytasz? Piszę.* Tok rozważań może być następujący. Nauczyciel przeprowadza rozmówkę z uczniami na temat zajęć poprzedniego dnia, zapisując urywki rozmowy na tablicy, np. *O której godzinie wróciłeś wczoraj ze szkoły? Wróciłem o pierwszej. Co potem robiłeś? Zaraz po obiedzie pisałem zadanie* i t. d. Polecamy uczniom wskazać podmiot. Gdy stwierdzą, że w zdaniach tych niema osobnego wyrazu jako podmiotu, wysuwamy zagadnienie, dlaczego mimo to zdania te są zupełne.

Korzystając z tych samych przykładów, staramy się, by uczniowie zauważyli, że mimo braku osobnego wyrazu jako podmiotu wiedzieliśmy, o kim jest mowa: w zdaniach pytających sama forma 2 os. czasownika wskazywała, że podmiotem jest osoba,

której pytanie zadawano; w odpowiedziach forma 1 os. wskazywała na to, że mówiący mówi o sobie samym.

Przechodzimy następnie do zdań zawartych w I części ustępu 10. *Jagiello*. Uczniowie zauważą, że niemal we wszystkich tych zdaniach niema osobnego wyrazu jako podmiotu. Można się go jednak domyślić i dodać z poprzednich zdań, w których jest mowa o *Jagielle*.

Do rozważań tych można nawiązać wypracowanie: wypisać z II cz. ustępu 10. *Jagiello* zdania, do których podmiot możnaby dodać z poprzedniego zdania.

W związku z temi zagadnieniami pożądane są dla osiągnięcia wprawy w łączeniu zdań ćwiczenia w parafrazie z podmiotem powtórzonym na zdania z samą formą osobową czasownika lub odwrotnie dodawanie podmiotu w zdaniach wypisów. Ćwiczenia te należy przeprowadzać okolicznościowo, ale często jako dopełnienie ćwiczeń redakcyjnych i słownikowo-stylistycznych.

XII. Podmiot logiczny

Cel. Pouczenie o podmiocie logicznym.

Tok lekcji. Uczniowie układają zdania z podmiotem mianownikowym, np. *W sali stoją ławki. W ławce siedzą uczniowie* i t. d. Polecamy podmioty w tych zdaniach rozwinąć zapomocą liczebników: *dwa, trzy, cztery, pięć, sześć* i t. d. Zwracamy teraz uwagę uczniów na formę podmiotu zasadniczego. Uczniowie spostrzegają, że w pewnych zdaniach mianownik zmieniliśmy na dopełniacz, np. *W sali stoi dziesięć ławek. W ławce siedzi pięciu uczniów.*

Uczniowie zauważą, że w zdaniach tych jest dalej mowa o ławkach, o uczniach, a zatem te same wyrazy są podmiotami zasadniczymi tych zdań. Wprowadzamy nazwę podmiotu logicznego.

Podajemy uczniom do uzupełnienia podmiotem nierozwiniętym takie np. wyrażenia: *Gdy słońce silnie grzeje, w stawie ubywa...* *Gdy deszcz pada, wówczas w rzekach przybywa...* *W klasie niema...* *W pułkaresie było trochę...* i t. p.

Rozpatrując te przykłady doprowadzamy uczniów do stwierdzenia, że podmiot logiczny łączy się zwykle z czasownikami, wskazującymi brak, ubywanie lub przybywanie czegoś, albo też występuje w połączeniu z pewnemi liczebnikami, rzeczownikami, przysłówkami, wskazującemi ilość.

Zastosowanie. Wyodrębnianie podmiotu zasadniczego (gramatycznego i logicznego) w ustępie 9. *Przyjazd królowej*.

Wypracowanie. Napisać po pięć zdań z podmiotem gramatycznym i logicznym.

Wprawa. Okolicznościowe zwracanie uwagi na podmiot logiczny w ustępach wypisów.

XIII. Zdania bezpodmiotowe

Cel. Pouczenie o zdaniach bezpodmiotowych.

Tok lekcji. Poddajemy pod rozwagę zdanie: *Nagle silnie zagrzmiąto* i polecamy wskazać podmiot. Wysuwamy zagadnienie, jaki to jest rodzaj zdania ze względu na podmiot. Stwierdzamy, że podmiotu można się domyślić: mówi się przecież o grzmocie. Podmiotu domyślamy się z samego orzeczenia, a nie z poprzedzających zdań. Dalsze przykłady zbieramy z ustępu 11. *Wśród burzy I*. Rozważamy je w ten sam sposób. Wreszcie przypominamy nazwę zdań bezpodmiotowych.

Wypracowanie. Wypisać zdania bezpodmiotowe z ustępu 11. *Wśród burzy II*. Podkreślić w nich orzeczenia zasadnicze.

Uwaga. Pojęcie zdań bezpodmiotowych należy na następnej lekcji rozszerzyć na zdania z orzeczeniami typu: *mówiono*; przeznaczony jest do tego ustęp 12. *Średniowieczne stroje*. Na I części rozważamy typy tych zdań, część drugą przeznaczamy na wypracowanie domowe.

Wprawa. Okolicznościowa zamiana zdań bezpodmiotowych typu *mówiono* na zdania z podmiotem.

XIV. Orzeczenie czasownikowe

Cel. Pouczenie o orzeczeniu zasadniczym lub nierozwiniętym mającym postać formy osobowej czasownika.

Tok lekcji. Zagadnienie nie wymaga bardziej skomplikowanego sposobu postępowania. Uczniowie mając już wprawę w wyróżnianiu orzeczenia zasadniczego, przystępują do wyszukiwania go w I cz. ustępu 4. *Pani Kinga*. Nauczyciel przy każdym orzeczeniu poleca im rozważyć: 1) jaką on jest częścią mowy, 2) jaką formę ma czasownik? Po rozważeniu wszystkich tych orzeczeń dochodzimy do uogólnienia, że w rozpatrywanym tekście wszystkie orzeczenia zasadnicze mają postać form osobowych czasownika. Wprowadzamy nazwę orzeczenia czasownikowego.

Wypracowanie. Wypisać orzeczenie zasadnicze lub nierozwinięte z II części ustępu 4. *Pani Kinga*, notując w skróceniu ich osobę, liczbę, czas i tryb.

XV. Orzeczenie imienne

Cel. Pouczenie o orzeczeniu imiennem, składającym się z orzecznika i łącznika.

Przygotowanie. Porównanie dwu zdań: *Stefek jest w klasie* i *Stefek jest uczniem*. Porównujemy znaczenie formy *jest* w obu zdaniach. Stwierdzamy, że w pierwszym znaczy on tyle, co *znajduje się, przebywa*, w drugim zdaniu czasownik ten ma już inne znaczenie. Jako zagadnienie wysuwamy poznanie tego znaczenia.

Odpowiedź. Pytamy, co można jeszcze o Stefku powiedzieć (*Stefek jest wysoki, Stefek jest pilny, Stefek jest pierwszy w ławce* i t. d.). Polecamy uczniom wskazać w tych zdaniach orzeczenie zasadnicze. Uczniowie przekonują się, że nie można uznać za orzeczenie samego czasownika *jest*, lecz dopiero w połączeniu z wyrazami: *uczniem, wysoki, pilny, pierwszy*. Są one ważniejszą częścią orzeczenia. Zapomocą nich przypisujemy coś osobie, o której mówi się w zdaniu. Wyrazy takie nazywamy orzecznikami.

Pytamy teraz, do czego służy czasownik *jest*. Naprowadzamy uczniów na spostrzeżenia, że łączy on orzecznik z podmiotem, wskazuje osobę, liczbę, czas i tryb. Bez niego przymiotnik byłby przydawką rzeczownika. Wprowadzamy nazwę łącznika.

Przechodzimy teraz do I części ustępu 15. *Najpiękniejszy tytuł*. Uczniowie wskazują orzeczenia zasadnicze i poznają inne rodzaje łączników. Następnie uogólniamy (por. podręcznik), stwierdzając, że orzecznikami są najczęściej rzeczowniki, przymiotniki i liczebniki, czyli imiona; wprowadzamy nazwę orzeczenia imiennego.

Dodatkowo doprowadzamy do stwierdzenia, że orzecznik rzeczownikowy stoi najczęściej w narzędniku, orzecznik przymiotnikowy, liczebnikowy i zaimkowy — najczęściej w mianowniku.

Wypracowanie. Wypisać orzeczniki z II części ustępu 15. *Najpiękniejszy tytuł* zaznaczając w skróceniu, jaką częścią mowy jest orzecznik i w jakim jest przypadku.

Wprawa. Okolicznościowe ćwiczenia normatywne w użyciu orzecznika rzeczownikowego i przymiotnikowego.

XVI. Przydawka

Cel. Pouczenie o rodzajach przydawek.

Przygotowanie. Powtórzenie o przydawce, jako o określeniu rzeczownika (p. Słowniczek gramatyczny). Wysunięcie zagadnienia, jakie wyrazy mogą być przydawkami.

Odpowiedź. Wyszukujemy w ustępie 17. *Strój szlachecki* przydawki. Uczniowie wypisują po kilka przykładów na tablicy razem z rzeczownikami określanymi; dochodzą do stwierdzenia, że przydawką mogą być przymiotniki, rzeczowniki i zaimki przymiotne. Przy rozważaniach tych uczniowie zyskują zarazem wprawę w odróżnianiu przydawek od orzeczników przymiotnikowych.

Przechodzimy następnie do ustępu 19. *Wnętrze domu* i polecamy również wskazywać przydawki i łączyć je z określanym rzeczownikiem.

Po kilka typowych przykładów wypisujemy na tablicy. Rozpatrując wszystkie spisane przykłady doprowadzamy uczniów do uogólnienia (por. podręcznik).

Wypracowanie. Zamienić kilka przydawek rzeczownikowych w tym samym ustępie na przymiotnikowe, wypisując je wraz z określanymi rzeczownikami.

Wprawa. Pożądane są dalsze ćwiczenia w zamianie przydawek przymiotnikowych na rzeczownikowe i odwrotnie, jako ćwiczenia słownikowe przy okazji lektury. Parafraza zdań określających na przydawki.

XVII. Okoliczniki

Cel. Pouczenie o formie i znaczeniu okoliczników.

Przygotowanie. Powtórzenie o okolicznikach jako określeniach czasowników, przymiotników i przysłówków (por. Słowniczek grammatyczny). Wysuwamy zagadnienie, jaką postać i jakie znaczenie mają okoliczniki.

Tok lekcji. Uczniowie wyszukują okoliczniki z ustępu 20. *Ser i Gomoła* i wypisują je wraz z określanymi wyrazami, notując przy nich także pytania. Następnie rozpatrujemy znaczenie poszczególnych okoliczników, przyczem uczniowie zauważą, że okoliczniki wskazują miejsce, czas, sposób, przyczynę i cel czynności (por. podręcznik).

Po rozważeniu znaczenia okoliczników wracamy do przykładów i rozważamy ich formę. Uczniowie stwierdzają, że okolicznikiem może być przysłówek, zaimek przysłowny, imiesłów nieodmienny, rzeczownik sam lub z przyimkiem i bezokolicznik.

Wypracowanie. Napisać po dwa przykłady na każdy znaczeniowy rodzaj okolicznika.

Wprawa. Dalsze ćwiczenia o charakterze słownikowo-stylistycznym powinny polegać na zamianie spotykanych w tekście okoliczników przysłówkowych na rzeczownikowe i odwrotnie.

XVIII. Dopełnienia

Cel. Pouczenie o rodzajach dopełnień.

Przygotowanie. Powtórzenie o przypadkach rzeczownika i pyta-
niach, na które one odpowiadają. Powtórzenie o dopełnieniach jako
określeniach czasowników, przymiotników i przysłówków, odpowia-
dających na pytania przypadków (por. Słowniczek gramatyczny).
Wysunięcie zagadnienia, jakie wyrazy mogą być dopełnieniami.

Tok lekcji. Uczniowie szukają dopełnień w ustępie 21. *Koledzy*.
Wskazują wyrazy określone i dopełnienia. Stwierdzają, jaką częścią
mowy jest dopełnienie, oraz w którym jest przypadku. Przykłady
wypisujemy na tablicy. Doprowadzamy do uogólnienia (por. pod-
ręcznik).

Następnie powracamy do przykładu: *bili oni ucznia*. Polecamy
zamienić to zdanie na stronę bierną (*uczeń był bity przez nich*).
Uczniowie stwierdzają, że rzeczownik *uczeń* jest teraz podmiotem.
Wprowadzamy nazwę dopełnienia bliższego. Próbujemy takiej za-
miany w innych zdaniach. Okazuje się, że są dopełnienia, które przy
zamianie zdania czynnego na bierne, nie stają się podmiotami.
Wprowadzamy nazwę dopełnienia dalszego.

Wracamy do zdania: *nie zdobędzie pierwszeństwa* i polecamy
opuścić przeczenie; zdanie otrzyma postać: *zdobędzie pierwszeństwo*.
Naprowadzamy uczniów na spostrzeżenie, że dopełnienie bliższe przy
przeczeniu ma formę dopełniacza. Próbujemy zamienić inne wyra-
żenia tego ustępu na przeczące i sprawdzamy spostrzeżenie.

Wypracowanie. Napisać pięć zdań z dopełnieniami bliższymi
i dalszemi.

Wprawa. Ćwiczenia normatywne w użyciu dopełnienia przy
czasownikach wyrażających *chęć* (np. *chcieć, pragnąć* i t. p.), prze-
czających (np. *odmawiać* i t. p.) i zaprzeczonych (np. *nie mieć* i t. p.).

Słownictwo

XIX. Forma i znaczenie dawnych wyrazów

(w związku z czytaniem tekstów staropolskich).

Jednym z wymagań programu nauki o języku jest obserwowanie
„różnie między wyrazami dawnymi a współczesnymi pod względem
znaczenia i formy w związku z czytaniem tekstów staropolskich“.
Według wyjaśnień programu „omawianie różnie wyrazów dawnych
i współczesnych winno ograniczyć się tylko do stwierdzenia charak-
teru tych różnie (znaczeniowe i formalne, ewentualnie także fone-

tyczne, słowotwórcze, fleksyjne) bez wdawania się w jakiegokolwiek próby wyjaśnienia przyczyny tych zmian językowych“.

Ćwiczenia te powinny się rozpocząć przy sposobności lektury pierwszego utworu staropolskiego, zamieszczonego w wypisach. Nauczyciel powinien je następnie prowadzić w miarę pojawiania się dalszych tekstów w wypisach, a więc z natury rzeczy niezależnie od kolejności zagadnień ściśle gramatycznych. Krótkie uogólniające wiadomości zebrano w podręczniku dla ucznia w końcowym dziale p. t. Słownictwo.

Zakres tekstów, na których ma się oprzeć te ćwiczenia, jest wskazany przez program i zostanie objęty przez wypisy. Ponieważ jednak dobór wyjątków lub utworów w obrębie wskazanym przez program będzie zależał od indywidualnego doboru przez autorów poszczególnych wypisów, pomieszcza się krótkie wyjątki także w podręczniku gramatyki. Stanowią one będą ilustrację przykładowych wskazówek niniejszego przewodnika; o ile zaś nauczyciel zechce jako podstawę rozważań obrać tekst zamieszczony w czytance, może urywek zamieszczony w podręczniku przeznaczyć na ćwiczenie domowe.

a) Bogurodzica

Tekstu się nie zamieszcza w podręczniku, ponieważ musi się znaleźć w każdym wypisach w mniej więcej jednolitej postaci.

Jak przy wszystkich tego typu rozważaniach, obserwacje nad znaczeniem i formą wyrazów dawnych powinno się przeprowadzać dopiero po wyjaśnieniach treściowych, które będą ułatwione przypisami zamieszczonymi w wypisach, a objaśniającymi znaczenie wyrazów.

Po omówieniu treści zwróci nauczyciel uwagę uczniów na język. Uczniowie zauważą naprzód ogólnie, że język różni się od dzisiejszego. Następnie polecamy kolejno wypisywać na tablicy i w zeszytach poszczególne wyrazy i formy, które są różne od dzisiejszych, następnie uczniowie próbują przy pomocy nauczyciela różnice te określić. A więc będą to następujące przykłady i rozważania:

Bogurodzica — dziś raczej powiedzielibyśmy *Bogarodzica*, a więc pierwsza część wyrazu miała dawniej postać celownika, dzisiaj zaś jest dopełniaczem; cały wyraz jest mianownikiem; dziś, zwracając się do kogoś częściej, używamy wołacza, a więc *Bogarodzico*.

Bogiem sławiena: uczniowie zauważą, że w wyrazie *sławiena* (a także *zwolena*) jest *e* (tak jak w liczbie mnogiej *sławieni*, *zwoleni*); dziś mamy w tych formach imiesłowu *o*; a więc jest to różnica w budowie głoskowej (gł.). Zwracamy uwagę na połączenie z po-

przednim wyrazem. Uczniowie zauważą, że dziś powiedzielibyśmy: *przez Boga*, a więc dziś sprawę czynności (osobę) przy stronie biernej wymieniamy zapomocą dopełniacza z przyimkiem *przez*; dawniej używano narzędnika; różnica składniowa (skł.).

Maryja: zwracamy uwagę na inną wymowę tego wyrazu. O ile są uczniowie znający ze swego środowiska gwarę, można naprowadzić na spostrzeżenie, że lud jeszcze tak i dzisiaj mówi; zapytamy o dalsze przykłady i stwierdzimy, że są to wyrazy zapożyczone przeważnie z łaciny, np. *racja*, *linja* (gł.).

Gospodzina: uczniowie zauważą, że wyrazu tego dziś się nie używa, jest to wyraz jakby „umarły“; są tylko jego „krewniacy“: *gospoda*, *gospodarz*, *gospodyni*; właściwość słownikowa (słow.);

zwolena: por. *ślawiena*; nadto wyraz wyszedł z użycia (słow.);

zyszczy, spuści: uczniowie, którym przy lekturze wiersza wytlumaczono, że formy te znaczą *zyskaj*, *spuść*, stwierdzą obecnie, że są to formy trybu rozkazującego, które miały końcówki: *-i*, *-y*; wyjaśnienie, że forma *zyszczy* jest urobiona od *zyskać*, *zyszcze*, *zyszczesz* (odm.).

dziela: uczniowie zauważą, że wyraz ten ma dziś postać *dla*, a więc różni się wymową; zwróć uwagę, że przyimek ten miał inny szyk, niż dzisiejsze *dla* (skł.);

Krzyciela: uczniowie stwierdzają, że dziś zamiast *k* wymawiamy *ch*, a więc różnica w wymawianiu wyrazu; różnicę tę można uprzytomnić, przypomniawszy istniejące do dziś dnia obok siebie nazwiska *Krzanowski* i *Chrzanowski*, lub wyrazy *krząkać* i *chrząkać* (gł.);

Bożycze: od czego wyraz ten pochodzi? (*Bożyk* od *Bóg*); uświadomiamy, że jest to wyraz zdrobniały; wyszedł z użycia (słow.);

słysz: od czego forma ta pochodzi? jak dziś tworzymy rozkaznik od *słyszeć*? Uczniowie stwierdzają, że mówimy raczej *śluchaj*, *posluchaj* (słow.);

jąż: po uprzednim wyjaśnieniu, że znaczy tyle, co *którą*, uczniowie stwierdzą, że jest to także zaimek; dodajemy, że miał on postać: *jenże*, *jaże*, *jeże* (słow.);

napeń: jak powiemy dziś? (*wypęć*), czym się różnią te wyrazy? (przedrostkiem). A zatem różnica w budowie słowotwórczej wyrazu (słw.);

raczy: por. *zyszczy*;

jegoż: por. *jąż* (tu znaczy: *czego*; słow.);

zbożny: od czego wyraz pochodzi? (*zboże*). Przypominamy znaczenie realne i etymologiczne. Uczniowie stwierdzają, że dzisiejsze znaczenie etymologiczne (obfity w zboże) było wówczas realnem; a więc różnica w znaczeniu (słow.).

Po takim rozważaniu form próbujemy je rozpatrzeć ze względu na rodzaj tych różnic, a więc: które z dawnych wyrazów różnią się od dzisiejszych wymową, odmianą, budową słowotwórczą, które wyrażenia mają inne połączenie składniowe, które zaś stanowią różnicę słownikową.

Na **wypracowanie** domowe można polecić wypisać te wyrazy i wyrażenia według rodzaju tych różnic.

b) Legenda o św. Aleksym (5).

Program zaleca przeczytać z uczniami wyjątki tej legendy. Urywki te zamieszcza się w podręczniku dla ucznia z kilku powodów. Przedewszystkiem w różnych wypisach dobór tych wyjątków może być rozmaity. Powtórę, prawdopodobnie te same wyjątki zamieszczone w rozmaitych wypisach będą się od siebie różnić: albo będą się opierać bezpośrednio na tekście oryginalnym, albo też w rozmaitej mierze będą uwzględniać poprawki Nehringa i Brücknera. Ponieważ na tym poziomie nie chodzi tylko o filologiczną ścisłość w poznawaniu tekstu, ale przedewszystkiem o wniknięcie za jego pośrednictwem w średniowieczną kulturę, opierając się zasadniczo na tekście oryginalnym, uwzględniono niektóre poprawki Brücknera, by w ten sposób dzieciom go uprzystępnąć i dać dla ćwiczeń językowych jednolity tekst, bez względu na to, jakich wypisów będą uczniowie używać.¹

Po omówieniu treści wyjątków, przystępujemy do spostrzeżeń językowych.

Podaję tu ważniejsze przykłady:²

rado: dziś *rade* (odm.); **barzo** — wym. *bar-zo* — dziś *bardzo* (gł.); **wieliki** — dziś *wielki* (gł.); **dwor** — dziś *dwór*; wyjaśnienie, że samogłoska *ó* była wówczas podobniejsza do *o* niż do *u* i dlatego ją oznaczano literą *o*;

4. procz — *prócz*; **panosz** — od *panosza*, młody rycerz; jaki znacie wyraz pochodny? (*panoszyć się*); **trzysta rycerzow** — dziś

¹ Dla zaoszczędzenia miejsca tekst ten zamieszczono w podręczniku dla ucznia bez podziału na wiersze, znacząc co czwarty wiersz cyfrą w nawiasie, by ułatwić odnalezienie omawianego przykładu. Nie podano też objaśnień pod tekstem, ponieważ będą się one znajdować w wypisach.

² W skróceniu zaznaczam rodzaj różnicy, którą uczniowie powinni spostrzec: gł. — inna wymowa, odm. — inna odmiana, słw. — inna budowa słowotwórcza, skł. — inne połączenie składniowe, słow. — inne znaczenie lub wyraz zapomniany.

trzystu (odm.); **Eufamijan** — dziś powiedzielibyśmy: *Eufamjan*, por. *Maryja* w Bogurodzicy (gł.); **dziano** — nazywano (słow.);

8. w lepsze przygodzić (słow.); **oóca** od *ociec* tak, jak jeszcze dziś na wsi (gł.); **lepszy oóca** — dziś lepszy od *oóca* (skł.); **jeko** — dziś *jako* (gł.¹);

12. od obiada — dziś *od obiadu* (odm.); **precz się brał** (słow.);

16. wezbrał się — dziś *wybrał się* (słtw.);

20. w jednę (odm.); **rucho** — odzienie (słow.); **popom** — dawniej wogóle *księżom* (słow.);

24. zawždy — zawsze (słow.); **reno** — *rano* (gł.¹); **a ono** — *a oto* (słow.); **zamkniono** — *zamknięto* (słtw.);

28. podle — obok (słow.); **proga** — dziś *progu* (odm.); **fałę**, **proszę** — chwalać, prosząc (słtw.), *fałę* też gł.; **ano** — *a oto* (słow.); **z wirzchu** — *z wierzchu* (gł.); **niegdy** — raz (słow.);

32. eż — *że* (słow.); **obraz** — posąg (słow.); **jen** — który (słow.); **opieka się** — od *opiekać się* (słtw.);

36. rzekł jest — dziś *rzekł* (odm.); ewentualna wzmianka o odmiianie czasu przeszłego: *rzekł jeśm, jeś, jest, rzekli jeśmy, jeście, są*; (wzmianka ta może być pożyteczna przy lekturze dalszych tekstów, gdzie się może zdarzyć dawniejsza forma); **tako** — dziś *tak* (gł.); **wstani, puści, odemkni** — por. Bogurodzica: *zyszczy* i t. d. (odm.); **ać** — *niech* (słow.);

40. żak — tu: kościelny (słow.), wyjaśnienie o żakach i ich zajęciach; **lęknął** — dziś *złkł* (słtw.); **powieadał** — dziś *powiadał* (gł.);

44. uznali — *poznali* (słtw.); **fałę** — dziś *chwałę* (gł.); **ji** — *go* (odm.); **trzymaano** — miano, uważano (słow.); **prze Bog** — *przez Boga* (odm.);

48. do Rzyma — dziś *do Rzymu* (odm.); **przyjał** — *przyjechał* (słow.); **do ziemie** (odm.); **a rzekąc** (skł.: połączenie spójnikiem równorzędności form nierównorzędnych); **cirzpieć** — *cierpieć* (gł.); **file** — *chwile* (gł.);

52. gdyżesm nie przebył, t. j. *gdyżesm nie przebył* (odm.);

56. jelmożnę — dziś *jałmużnę* (gł.¹); **bych** — *bym* (wzmianka ogólna o końcówce *-ch*, np. *mogłech* (odm.)); **ty** — dziś *te* (odm.);

60. z twego stoła — dziś *stołu* (odm.); **wspomionął** od *wspomionąć* (słow.);

64. zamęt — smutek (słow.); **eże** — *że* (słow.); **silno** — bardzo (słow.);

¹ Przy objaśnianiu tych form należy uczniom wyjaśnić, że wymowa z samogłoską *e* już w stp. była gwarową.

68. **Boga dla** — *dla Boga* (skł.); **pode wschodem** — pod *wejściem* (słow.); bo dziś *wschód słońca*;

72. **sześnaście** — dziś *szesnaście* (gł.); **wszytko** — dziś *wszystko* (gł.); **cirpiał** por. *cirzpiat* (gł.);

80. **samy** — *same* (odm.); **zwony zwończyły** — dziś *dzwony dzwoniły* (gł.); **wszutki** — dziś *wszystkie* (gł. i odm.);

84. **po domiech** (odm., można przypomnieć formy *Włoszech, Prusiech* i t. p.); **naić** — *znaleźć* (słow.); **wždy** — jednak (słow.);

88. **wzjawilo** — *wyjawiło* (słtw.); **aza** — czy (słow.);

92. **o imże** — o którym (słow.); **fała** — *chwała*;

96. **k niemu** (gł.);

100. **ciszczba** — *ciżba* (gł.); **kogole** — *kogokolwiek* (słtw.); **ktoryle** — *którykolwiek* (słtw.);

104. **natemieście** — *natychmiast* (słow.);

108. **takież** — także (słow.);

112. **za to** — o to (skł.); **rozdrzeć** — *rozedrzeć* (gł.); **ściągała** (słow.);

116. **ogładano** — *obejrzano* (słow.); **Eufamijanow** — dziś *Eufamjanowy* (gł., odm.).

Podano tu przykłady z całego wyjątku, przytoczonego w podręczniku dla ucznia; oczywiście wystarczy w ten sposób przerobić jego część, resztę zaś przeznaczyć na **wypracowanie** domowe.

Przeprowadzenie pełnego rozbioru tego wiersza pod względem językowym jest bardzo pożądane, ponieważ skupia on bardzo wiele cech staropolszczyzny, z którymi później uczniowie będą się ustawicznie stykać. Wykonawszy dokładniejszy rozbiór tego wiersza, będzie się można przy rozważaniu innych tekstów odwoływać do spostrzeżeń w związku z lekturą legendy o św. Aleksym.

c) **Rej, Cztery wilgotności w człowieku (13)**

Pierwsza część tekstu jest przeznaczona do ćwiczeń w szkole. Po przeczytaniu całości i wyjaśnieniu treści przejdziemy do spostrzeżeń językowych, omawiając kolejno wyrazy i wyrażenia. Mamy tu następujące osobliwości staropolskie:

patrzajże (odm., dziś *patrzże*);

ku tej sprawie (skł., dziś *na tę sprawę*, a wogóle powiedzielibyśmy raczej: *przypatrz się tej sprawie*);

zasięć (gł.), skrót z *zasię ci*;

zamieszanego (słow., dziś w tem znaczeniu: *zawikłanego*); **przyrodzenia** (słow., dziś natury);

przypada (słow., dziś należy);

abowiem (słow., dziś *albowiem*); **sie** (dziś piszemy *się*, choć tak samo wymawiamy);

czterzech (gł., dziś *czterech*);

wilgotności (słow., dziś *płynów*);

krwie (odm., dziś *krwi*);

krew — dziś *rew*, objaśnienie, że w stp. wyrazy *rew*, *Jarosław*, *drop*, *gołąb*, *Radom* kończyły się na spółgłoskę wargową miękką tak, jak w innych przypadkach;

z kolery (gł., słow., dziś z *cholery*, ale w innym znaczeniu);

z melankolijej (gł., odm., słow., dziś z *melancholji*; przypomnieć o wyrazach typu *Maryja*);

lipkość a klijowatość (gł., dziś *lepkość i klejowatość*; można uczynić wzmiankę o *e* pochyłonym i innych samogłoskach pochyłych);

po członkoch (odm., dziś *po członkach*);

w żwirzęciu (gł., dziś *w zwierzęciu*);

widamy (słow. od *widać*, dziś *widzimy* od *widzieć*);

ty wilgotności (odm., tak jak *powinny*; dziś *te*);

czterzy (gł.);

barzo rozne (gł., dziś *bardzo różne*);

sprzeciwne (słtw., dziś *przeciwne*);

frasownego (słtw., *frasobliwego*).

Druga część tego wyjątku jest przeznaczona na **wypracowanie** domowe.

d) Kochanowski, Pieśń o wsi (14)

Po omówieniu treści przystąpimy na I części wiersza do obserwacji różnic językowych w stosunku do dzisiejszej polszczyzny. Mamy tu następujące osobliwości:

2. **zdoła** (słtw., dziś *wydoła*);

4. **wszytki** (gł. odm., dziś *wszystkie*);

6. **żywie** (słtw., dziś *żyje*);

9. **inszy** (odm., dziś *insi*); **sie ciągną** (słow., *przebywają*);

12. **na piędzi** (skł., *na piędź*);

13. **najdziesz** (słtw., *znajdziesz*); **w płat** (słow., dziś *za zapłatę*); **dawa** (słtw., dziś *daje*);

14. **przedawa** (słtw., dziś *sprzedaje*);

16. **gardła na to odważają** (słow. *gardła na to narażają*);

18. **plemię** (słow., dziś: *potomstwo*, por. Leg. o św. Aleksym);

19. **wszytek** (gł., dziś *wszystek*);

27. i 28. **odprawiemy** (gł., dziś *odprawimy*).

Druga część tekstu przeznaczona jest na **wypracowanie** piśmien-

ne, a więc uczniowie wypiszą wyrazy i zwroty różne od dzisiejszych.

Po odezycaniu wypracowania i zamknięciu rozbioru warto zwrócić uczniom uwagę, że język Kochanowskiego wykazuje już znacznie mniej różnic w porównaniu z dzisiejszą polszczyzną, niż język Reja, a jeszcze mniej, niż język Legendy o św. Aleksym.

e) Skarga, Z kazania o zgodzie (16)

Po rozpatrzeniu treści urywków przystępujemy do rozbioru. Zaznaczam tu tylko te osobliwości, których nie spotykaliśmy w innych tekstach:

- władnąć (słtw., dziś *władać*);
- sprawce (odm., dziś *sprawcy*);
- ugadzanim (słow. odm., dziś *ustępowaniem*);
- uzuchwali się (słtw., dziś *rozzuchwali się*).

Druga część tekstu przeznaczona jest na **wypracowanie** piśmiennego.

f) Potocki, Kraków (18)

Po omówieniu treści omówimy różnice wyrazów w stosunku do języka dzisiejszego. Są one następujące:

- 2. **ujźry** (gł., dziś *ujrzy*); **przszedszy** (dziś *przyszedłszy*), por. też 19. *przszedszy*); **kromu** (gł., dziś *kramu*);
- 3. **kamienice** (odm., *kamienicy*);
- 4. **inszym** (słtw., dziś *innym*);
- 5. **przybierać** (stw., *dobierać*);
- 10. **potym** (gł., dziś *potem*);
- 12. **noženki** (słow., dziś *pochewki*); **z blachmalu** (słow., *z emalji*);
- 13. i 14. **żenie, na ścienie** (gł., dziś *żonie, na ścianie*; można dodać wyjaśnienie o obojętności: *e-o, e-a*, jak dziś w wyrazach *niesieniosę, lecie-lato*);
- 15. **binde** (słow., dziś *przepaskę, pas, wstęgę*);
- 16. **wyńde** (gł., dziś *wyjde*);
- 17. **wtym** (gł., dziś *utem*); **oponcze** (odm., dziś *oponczy*).

Na **wypracowanie** domowe uczniowie mogą wypisać wyrazy i wyrażenia dawne z innej fraszki, zamieszczonej w wypisach.

g) Pasek, Wiedeń przed odsieczą (22)

Zastosowanie tego tekstu omawia się przy wskazówkach do wyróżniania wyrazów zapożyczonych z łaciny. Z innych osobliwości mamy tu następujące:

opresyi (gł., dziś *opresji*, w stp. o jedną sylabę więcej: czytaj *opresyjji*);

kawaler (słow., tu w znaczeniu: *wojownik, rycerz*);

fortece (odm., dziś *fortecy*);

okrutnych dziś powiedzielibyśmy raczej *ogromnych*; na wyraz ten warto zwrócić uwagę, gdyż uczniowie go często spotykają u Sienkiewicza jako archaizm;

kartany (słow., rodzaj dział oblężniczych);

insze (słtw., dziś *inne*).

Pasek jest ostatnim autorem staropolskim, którego wyjątki ma się czytać w tej klasie. Dobrze będzie jednak, jeśli nauczyciel przy lekturze ustępów osnutych na tle historycznym zwróci uwagę także na archaizmy, a więc wyrazy i wyrażenia staropolskie, stosowane przez autorów nowszych celem odtworzenia epoki. Celem tych ćwiczeń jest bowiem nie teoretyczne i systematyczne poznanie języka staropolskiego, lecz przyzwyczajenie do obserwacji także strony językowej utworów, oraz związku wyrazów z epoką kulturalną.

XX. Wyrazy zapożyczone

Celem tych ćwiczeń jest uświadomienie uczniom, że w zapasie słów używanych przez nas istnieje pewna ilość wyrazów, zapożyczonych z innych języków. Nie chodzi tu o objaśnianie formy wyrazów zapożyczonych, lecz o okolicznościowe wykazanie młodzieży, jak w języku „odbiły się” związki pewnych dziedzin kultury polskiej z kulturą obcą“. Dlatego na wyrazy zapożyczone należy zwracać uwagę przy lekturze obrazków z dziejów kultury, zaleconych przez program. Wyrazy zapożyczone należy oceniać zgodnie z zaleceniem programu według ważniejszych źródeł (z jakiego języka pochodzą?) i według zakresów użycia (urządzenia miejskie, stroje, budownictwo itp.). Ćwiczenia te powinny się rozpocząć przy pierwszej sposobności, nastroczając się w związku z lekturą obrazków z dziejów kultury. Nauczyciel powinien je następnie prowadzić równoległe z dalszą lekturą wypisów, niezależnie od ustalonej kolejności zagadnień ściśle gramatycznych. Odpowiednie uogólniające wiadomości zebrano w podręczniku dla ucznia w końcowym dziale p. t. Słownictwo. By ułatwić punkt wyjścia dla tych ćwiczeń, podano w podręczniku dla ucznia dwa teksty: 3. *Stary Kraków* (zapożyczenia z niemieckiego), oraz 22. *Pasku Wiedeń przed odsieczą* (zapożyczenia z łaciny). Poniżej podano przykłady rozważań. Omawiając wyrazy zapożyczone nauczyciel powinien przy każdej sposobności zaznaczać, że należy dążyć do czystości języka i unikać

wyrazów obcych, gdy zaś mamy do wyboru wyraz rodzimy i obcy, nie wolno używać wyrazu obcego.

a) Zapożyczenia z niemieckiego

Po przeczytaniu ustępu 3. *Stary Kraków I.* należy zwrócić uwagę uczniów przedewszystkiem na wyrazy, które swą formą przypominają wyrazy obce. Prawdopodobnie niektórzy uczniowie zestawiają: *rynek* — *der Ring*, *plac* — *der Platz*, *kram* — *der Kram*, *buda* — *die Bude*, *waga* — *die Wage*, *gmach* — *das Gemach*, *dach* — *das Dach*, *rynna* — *die Rinne*, *szyba* — *die Scheibe*, *mur* — *die Mauer*, *gzyms* — *das Gesims*, *baszta* — *die Bastei*, *szturm* — *der Sturm*.

Po omówieniu zapożyczeń w pierwszej części ustępu, należy zagadnienie rozważyć bardziej ogólnie, pytając uczniów: 1) z jakich dziedzin życia one pochodzą (urządzenia miejskie, budownictwo), 2) dlaczego właśnie w tych dziedzinach życia zakorzeniły się wyrazy niemieckiego pochodzenia? Przypomnienie z historii o kolonizacji miast po najazdach tatarskich.

Następnie należy w pogadance z uczniami rozważyć kilka ogólnych momentów: 1) wyrazy obce przychodzą z zagranicy wraz z nowymi rzeczami (porównać wyrazy najnowszego pochodzenia: *automobil*, *aeroplan*) i czasem pozostają w języku, czasem zostają zastąpione przez polskie, a wówczas należy ich unikać; 2) niektóre z nich zadomowiły się w języku polskim od wielu wieków i niema potrzeby ich unikać, chyba że się pojawi odpowiedni wyraz polski; 3) z wyrazów obcych widzimy, jakie narody oddziaływały na Polaków. Trzeba jednak odrazu zaznaczyć, że nie tylko Polacy używają wyrazów z zapożyczonych, ale wszystkie narody, które pozostają w ściślejszych stosunkach ze swymi sąsiadami, oraz że również inne narody zapożyczyły wiele wyrazów z języka polskiego.

Na **wypracowanie** można polecić uczniom, by wypisali z II części tego samego ustępu wyrazy, które mogą pochodzić z języka niemieckiego. O ile uczniowie mają słowniki języka niemieckiego, mogą spróbować wyszukać ich odpowiedniki niemieckie (wehódzą tu w rachubę wyrazy: *warsztat* — *die Werkstatt*, *hełm* — *der Helm*, *pancerz* — *der Panzer*, *jarmark* — *der Jahrmarkt*, *cegła* — *der Ziegel*, *ratusz* — *das Rathaus*, *ganek* — *der Gang*, *burmistrz* — *der Bürgermeister*).

Przy sposobności omawiania ustępów w wypisach należy od czasu do czasu wskazywać wyrazy zapożyczone z niemieckiego w innych dziedzinach życia.

b) Zapożyczenia z łaciny

Na wyrazy zapożyczone z łaciny można okolicznościowo zwrócić uwagę przy lekturze obrazków z życia średniowiecznego. Należy zatem uświadomić uczniom, że sporo nazw z życia kościoła zostało zapożyczonych z języka łacińskiego (za pośrednictwem Czechów). Wiele sposobności będą też nastęrczać obrazki na tle późniejszych epok kulturalnych. Należy jednak do tego tematu powrócić jeszcze przy lekturze wyjątków z Pamiętników Paska. Do tego celu w podręczniku jest przeznaczony ustęp 22. *Wiedeń przed odsieczą*. Należy tu przede wszystkim uświadomić, że w tekście polskim, pojawiają się wprost wyrazy i wyrażenia łacińskie (makaronizowanie). Następnie należy przejść do omówienia wyrazów przyswojonych, a więc spolszczonych fonetycznie lub odmieniających się według odmian polskich, np. *opresyi, generał, armata* i t. p.

Przy sposobności warto zaznaczyć, że za pośrednictwem łaciny weszło do polszczyzny sporo zapożyczeń z greckiego, np. *matematyka, arytmetyka* i t. p.

c) Zapożyczenia z innych języków

Przy omawianiu zapożyczeń z niemieckiego i łaciny można się odwoływać do elementarnej znajomości obu tych języków. Odmieniny musi więc być sposób traktowania zapożyczeń z innych języków. Tu nauczyciel musi poprzestać na bezpośrednim zwróceniu uwagi uczniów na pewne wyrazy, na pouczeniu ich, że dany wyraz pochodzi z pewnego języka, a jeśli się da, to należy też zwrócić uwagę na zakres życia, do którego te zapożyczenia należą. Można zatem, omawiając np. jakiś obrazek z dworu Zygmunta Starego, zwrócić uwagę na zapożyczone z włoskiego nazwy jarzyn, t. zw. stąd *włoszczyzny: kalafjory, pomidory, szparagi, selery, salaty*, nazwy narzędzi muzycznych: *regaly, pomorty*, nazwy utworów muzycznych i t. p. (w związku z odpowiednimi wzmiankami o wpływach kulturalnych). Można zwrócić uwagę na modę czeskiego wymawiania w XV i XVI wieku, a więc na wyrazy: *hardy, hańba, obywatel, poruczyć*, zam. dawniejszych polskich postaci: *gardy* (stąd *gardzić*), *gańba* (od *ganić*), *obywaciel, poręczyć*. Lektura obrazków z dziejów kultury nasunie z pewnością sposobność do zwrócenia uwagi na wyrazy zapożyczone z języka węgierskiego, np. *orszak, delja* i t. p.

Przy odpowiedniej sposobności w związku z lekturą ustępów należy zwrócić uwagę na zapożyczenia z języka rosyjskiego, np. *sobaka, wataha, kurzeń* i t. p., zaznaczając, że odwrotnie także język rosyjski rozwijał się i ulegał wpływom języka polskiego.

Wreszcie, omawiając obrazki z XVII wieku, można pouczyć młodzież o zapożyczeniach wschodnich, np. *burki*, *karabele*.

Pouczenia te powinny mieć wyłącznie charakter doraźny, okolicznościowy, nie mogą zaś nigdy nabierać charakteru systematycznych ćwiczeń.



Spis treści

	Str.
Uwagi ogólne	3
O głoskach	4
I. Upodobnienie spółgłosek pod względem dźwięczności	4
a) W środku wyrazów (upodobnienia śródwyrazowe)	4
b) Na końcu wyrazów (upodobnienia międzywyrazowe)	6
II. Upodobnienie spółgłosek pod względem miejsca artykulacji	8
III. Uproszczenie grup spółgłoskowych	9
O odmianie wyrazów	9
IV. Odmiana przymiotników	9
V. Osobliwości odmiany przymiotników	11
VI. Odmiana zaimków	11
VII. Tematy oboczne przymiotników i zaimków	13
VIII. Odmiana liczebników	13
IX. Tematy oboczne liczebników	14
O zdaniu	14
X. Powtórzenie	14
XI. Podmiot gramatyczny	15
XII. Podmiot logiczny	16
XIII. Zdania bezpodmiotowe	17
XIV. Orzeczenie czasownikowe	17
XV. Orzeczenie imienne	18
XVI. Przydawka	18
XVII. Okoliczniki	19
XVIII. dopełnienia	20
Słownictwo	20
XIX. Forma i znaczenie wyrazów staropolskich	20
a) Bogurodzica	21
b) Legenda o św. Aleksym	23
c) Rej, Cztery wilgotności o człowieku	25
d) Kochanowski, Pieśń o wsi	26
e) Skarga, Z kazania o zgodzie	27
f) Potocki, Kraków	27
g) Pasek, Wiedeń przed odsieczą	27
XX. Wyrazy zapożyczone	28
a) Zapóyczenia z niemieckiego	29
b) Zapóyczenia z łaciny	30
c) Zapóyczenia z innych języków	30

